

POLISH ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF THE HISTORY OF SCIENCE
TEAM FOR THE HISTORY OF CARTOGRAPHY

UNIVERSITY OF SZCZECIN
INSTITUTE OF THE HISTORY
AND INTERNATIONAL RELATIONS

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII

Tom XIV

DAWNA MAPA ŹRÓDŁEM WIEDZY
O ŚWIECIE

FROM THE HISTORY OF CARTOGRAPHY

Volume XIV

OLD MAP AS A KNOWLEDGE
SOURCE ABOUT THE WORLD

Proceedings from the 22nd All-Polish
Conference of the Historians of Cartography

Pobierowo 11 – 13 October 2007

Poświęcamy pamięci
Profesora MIECZYSLAWA STELMACHA
Redaktorzy

Edited by
STANISŁAW ALEXANDROWICZ AND RADOŚLAW SKRYCKI

SZCZECIN 2008

INSTYTUT HISTORII NAUKI
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
ZESPÓŁ HISTORII KARTOGRAFII

UNIwersytet SZCZECIŃSKI
INSTYTUT HISTORII I STOSUNKÓW
MIĘDZYNARODOWYCH

Opracowanie redakcyjne
STANISŁAW ALEXANDROWICZ, RADOŚLAW SKRYCKI

Opracowanie techniczne
Dorota KOZŁOWSKA, JERZY OSTROWSKI

Projekt okładki
DARIUSZ KOZŁOWSKI

Tłumaczenia streszczeń na język angielski:
AUTORZY

Skład komputerowy
Dorota KOZŁOWSKA

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII

Tom XIV

DAWNA MAPA ŹRÓDŁEM
WIEDZY O ŚWIECIE

Materiały z XXII Ogólnopolskiej
Konferencji Historyków Kartografii

Pobierowo 11 – 13 października 2007 r.

Publikacja dofinansowana ze środków Uniwersytetu Szczecińskiego

© Copyright by: IHN PAN, US, 2008

Pod redakcją
STANISŁAWA ALEXANDROWICZA I RADOŚLAWA SKRYCKIEGO

ISSN: 0138-0850

SPIS TREŚCI

<i>Stanisław Alexandrowicz, Radosław Skrycki</i> – PRZEDMOWA	9
<i>Radosław Gaziński</i> – MIECZYSLAW STELMACH (1947-2000), ARCHIWISTA, HISTORYK I HISTORYK KARTOGRAFII	15
BIBLIOGRAFIA PRAC PROF. MIECZYSLAWA STELMACHA (zestawiła Agnieszka Chlebowska)	19

Mapa jako źródło historyczne

<i>Stanisław Alexandrowicz</i> – WYKORZYSTANIE ŹRÓDEŁ KARTOGRAFICZNYCH W BADANIACH NAD HISTORIĄ POLSKI XVI I XVII WIEKU	29
<i>Wojciech Iwańczak</i> – KILKA UWAG O DAWNEJ MAPIE JAKO ŹRÓDŁE HISTORYCZNYM	51
<i>Bogdan Wołak</i> – BADANIE DYNAMIKI ZJAWISK NA PODSTAWIE KART KATASTRALNYCH I MAP EWIDENCYJNYCH	61
<i>Dorota Jutrzenka-Supryn</i> – MATERIAŁY I TECHNIKI WYKONYWANIA MAP OD STAROŻYTNOŚCI DO XVIII WIEKU	71
<i>Dorota Jutrzenka-Supryn</i> – GRYN SZPAN – ZIELONY PIGMENT STOSOWANY DO KOLOROWANIA MAP I JEGO WPŁYW NA STAN ZACHOWANIA ZABYTEKÓW KARTOGRAFICZNYCH	87

Historia kartografii powszechnej

<i>Rafał Simiński</i> – OBRAZ ZIEM INFLANCKICH W ŚWIEŁIE KARTOGRAFII I KRONIKARSTWA EUROPY ZACHODNIEJ OKRESU ŚREDNIOWIECZA	105
<i>Lucyna Szaniawska</i> – PIĘCSETLECIE NAZWY AMERYKA. ZMIANY NAZWY ORAZ EWOLUCJA OBRAZU AMERYKI NA MAPACH PUBLIKOWANYCH W SZESNASTOWIECZNEJ EUROPIE	119
<i>Krzyszyna Szykuła</i> – PROJEKT MONOGRAFII I FAKSYMILOWEGO WYDANIA MAPY JENKINSONA Z 1562 ROKU	149

SPIS TREŚCI	7
-------------------	---

<i>Jerzy Czajewski</i> – DELIMITACJA ROZBIOROWEJ GRANICY RZECZYPOSPOLITEJ Z ROSJĄ W ŚWIEŁIE DOKUMENTÓW I MATERIAŁÓW KARTOGRAFICZNYCH	329
<i>Piotr Grabowski</i> – OKOLICZNOŚCIOWA MAPA POLSKI Z 1910 ROKU JAKO ŹRÓDŁO INFORMACJI HISTORYCZNYCH I DYDAKTYCZNYCH ..	347
<i>Dorota Borowicz</i> – DAWNE MAPY NARODOWOŚCIOWE GÓRNEGO ŚLĄSKA ODBICIEM DZIEŁÓW POLITYCZNYCH REGIONU	359
<i>Ewa Szykiewicz</i> – DAWNE MAPY ŚLĄSKA JAKO DOKUMENTY ZMIAN ZACHODZĄCYCH W TERENIE	375
<i>Jerzy Ostrowski</i> – OGÓLNOPOLSKIE KONFERENCJE HISTORYKÓW KARTOGRAFII W LATACH 1975–2007 – PRZEGLĄD CHRONOLOGICZNO-TEMATYCZNY	391

<i>Andrew B. Pernal, Dennis F. Essar</i> – BEAUPLAN'S CARTOGRAPHIC LABOURS IN FRANCE: THE MAPS OF NORMANDY AND BRITTANY	161
--	-----

<i>Margarita Barzdeviča</i> – MAPS AND PLANS OF RIGA FROM THE 17TH CENTURY AS SOURCES OF INFORMATION FOR THE RESEARCH OF THE DEVELOPMENT OF THE CITY	183
--	-----

<i>Radosław Skrycki</i> – MAPA JAKO NARZĘDZIE PROPAGANDY (NA PRZYKŁADZIE MAPY BRANDENBURGII JACOBA PAULA VON GUNDLINGA Z 1724 ROKU)	197
---	-----

<i>Andrzej Konias</i> – „KARTOGRAFIA TOPOGRAFICZNA PAŃSTWA I ZABORU PRUSKIEGO OD II POŁOWY XVIII W. DO I POŁOWY XX W.” – PROBLEMATYKA PROJEKTU NAUKOWO-BADAWCZEGO	207
---	-----

Historia kartografii ziem polskich

<i>Henryk Rutkowski</i> – POLSKA NA WYBRANYCH MAPACH Z PIERWSZEJ POŁOWY XVI WIEKU	221
--	-----

<i>Jarosław Łuczyński</i> – OBRAZ I TEKST NA XVI-WIECZNYCH MAPACH RZECZYPOSPOLITEJ	235
---	-----

<i>Małgorzata Gałęziowska</i> – SYMBOLICZNE TREŚCI W KARTOGRAFII NA PRZYKŁADZIE MAP PRUS KASPIRA HENNEBERGERA I ICH PÓŹNIEJSZYCH OPRACOWAŃ JAKO PODSTAWA KOMUNIKACJI I PRZEKAZ WIEDZY O ŚWIECIE	249
--	-----

<i>Wiesław Sieradzan</i> – KARTOGRAFIA GRUDZIĄDZA XVII-XX WIEKU JAKO ŹRÓDŁO WIEDZY O MIEŚCIE I OKOLICY	265
---	-----

<i>Krzysztof Strzelecki</i> – WARTOŚCI POZNAWCZE 12-ARKUSZOWEJ MAPY WISŁY F.F. CZAKIEGO Z PIERWSZEJ POŁOWY XVIII WIEKU W ŚWIEŁIE DOTYCHCZASOWYCH BADAŃ. PROBLEMATYKA NAUKOWO-BADAWCZA	275
--	-----

<i>Bogumił Szady</i> – MAPA UNICKIEJ DIECEZJI CHEŁMSKIEJ Z 1782 ROKU JAKO PRZYKŁAD KARTOGRAFII WYZNANIOWEJ	297
---	-----

<i>Paweł E. Wespiański</i> – MAPY I PLANY WARSZAWY W ZBIORACH ROSYJSKIEJ BIBLIOTEKI NARODOWEJ W PETERSBURGU	319
--	-----

Paweł E. Wespiński

Archiwum Państwowe m.st. Warszawy

MAPY I PLANY WARSZAWY W ZBIORACH ROSYJSKIEJ BIBLIOTEKI NARODOWEJ W PETERSBURGU

KWERENDA W ZBIORACH ROSYJSKIEJ BIBLIOTEKI NARODOWEJ W PETERSBURGU

W miarę kompletny, jak na obecny stan wiedzy, zbiór rękopiśmiennych oraz drukowanych map i planów Warszawy, obejmujących zarówno całe miasto jak i większe jego części, stanowi suma zbiorów Archiwum Głównego Akt Dawnych, Archiwum Państwowego m.st. Warszawy, Archiwum Państwowego w Gdańsku, Archiwum Państwowego w Sankt Petersburgu, Archiwum Wojskowego w Petersburgu, archiwów moskiewskich, Biblioteki Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Biblioteki Ukraińskiej Akademii Nauk w Kijowie, Biblioteki Wydziału Geografii Uniwersytetu Warszawskiego, Muzeum Historycznego m.st. Warszawy, Biura Geodezji i Katastru m.st. Warszawy, Warszawskiego Przedsiębiorstwa Geodezyjnego, Gabinetu Kartografii Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, Staatsbibliothek zu Berlin, Rosyjskiej Biblioteki Narodowej w Petersburgu, Muzeum Czarotorskich w Krakowie oraz Saskiego Krajowego Archiwum Głównego w Dreźnie. Nie jest to zamknięte zestawienie wszystkich instytucji gromadzących w swoich zbiorach plany Warszawy. Pominięte zostały w nim mniejsze zbiory instytucji, takich jak muzea i lokalne biblioteki, a także zbiory prywatne.

Przedmiotem niniejszego referatu jest niewielka część wymienionych rozproszonych zbiorów, jaką stanowią mapy i plany Warszawy zgromadzone w zasobie Rosyjskiej Biblioteki Narodowej w Petersburgu. Omówiono tu cząstkową kwerendę przeprowadzoną w zbiorach biblioteki petersburskiej¹, kwerendę, której zakres został wyraźnie ograniczony dostępnym czasem poszukiwań. Mimo tego ograniczenia w wyniku kwerendy udało się zbliżyć do realizacji dwóch zasadniczych celów podjętej pracy, którymi są:

¹ Kwerendę przeprowadził autor referatu w ramach zadań służbowych Archiwum Państwowego m.st. Warszawy.

- 1) rozszerzanie wiedzy o bazie źródłowej do badań dawnych planów i map Warszawy oraz najbliższych okolic;
- 2) poszukiwania opracowań o lepszym stanie zachowania, niż zgromadzone w znanych zbiorach polskich.

Udało się także zrealizować cel, jakim były merytoryczne przygotowania do opracowania i organizacji kartograficznej wystawy „Warszawa. Obrazy z dziejów”, która została zorganizowana w miesiącach VI–VII 2007 r. przez Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy oraz Warszawskie Przedsiębiorstwo Geodezyjne². Należy przy tym dodać, że przyjęcie tego celu do realizacji warunkowało przeprowadzenie opisanych poszukiwań.

Poszukiwania w zbiorach kartograficznych Rosyjskiej Biblioteki Narodowej w Petersburgu przeprowadzone zostały jesienią 2006 roku. W związku z faktem, że do zadań, jakie przed rozpoczęciem kwerendy postawili organizatorzy wystawy należało wytypowanie opracowań kartograficznych, których kopie cyfrowe zostaną sprowadzone do Polski i eksponowane na wystawie, istotnym zadaniem w ramach przygotowania do kwerendy była analiza znanych zbiorów kartograficznych. Miała ona na celu zabezpieczenie się przed ewentualnym dublowaniem kopii opracowań znajdujących się również w zbiorach polskich, a także przed zakupem kopii materiałów, których pozyskanie byłoby możliwe ze zbiorów krajowych parzy znacznie mniejszych nakładach finansowych. Analiza polegała na sprawdzeniu pomocy ewidencyjnych Archiwum Państwowego m.st. Warszawy³, Archiwum Głównego Akt Dawnych⁴, katalogu zbiorów kartograficznych Biblioteki Narodowej w Warszawie, katalogu zbiorów kartograficznych Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie, katalogu zbiorów kartograficznych Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu oraz katalogu zbiorów kartograficznych Staatsbibliothek zu Berlin⁵. W trakcie analizy przeprowadzone zostały konsultacje z d. r. Henrykiem Bartoszewiczem na temat zbiorów Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, z Lucyną Szaniawską nt. zbiorów Zakładu Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Narodowej w Warszawie, z Małgorzatą Antkowiak nt. zbiorów Gabinetu Kartografii Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie oraz z Teresą Krogulec nt. zbiorów Muzeum Historycznego m.st. Warszawy. W tym miejscu chciałbym po-

² P.E. Weszpiński, *Obraz z dziejów Warszawy. Rzecz o wystawie dawnych planów miasta (1641–2007)*, „Geodeta. Magazyn Geoinformacyjny”, nr 9 (148)/2007, s. 67–70.

³ P.E. Weszpiński, *Kolekcja I map i planów Warszawy* [inwentarz archiwalny – maszynopis], Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, 2001.

⁴ A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Plany ogólne Warszawy 1809–1916 w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych*, Warszawa 1997; tychże, *Plany szczegółowe Warszawy 1800–1914 w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych*, Pułtusk–Warszawa 2002.

⁵ E. Klemp, *Historische Pläne und Grundrisse von Städten und Ortschaften in Polen. Ein deutsch-polnischer Katalog. Dawne plany i rzuty poziome miast i innych miejscowości w Polsce. Katalog niemiecko-polski*, Berlin 2000.

dziękować wymienionym osobom za merytoryczne wsparcie w przygotowaniach do przeprowadzenia kwerendy.

Podstawowe poszukiwania planów Warszawy i map okolic miasta prowadzone były w jednym z zespołów zbiorów kartograficznych biblioteki, tj. w zespole drukowanych map rosyjskich, w którym odnaleziono 67 jednostek inwentarzowych map i planów Warszawy. W zespole drukowanych map zagranicznych odnaleziono ponad 30 interesujących jednostek inwentarzowych, jednak zespół ten nie został poddany analizie z uwagi na krótki czas prowadzenia kwerendy. Nadmienić należy, że z pewnością interesujące w przedmiocie poszukiwań materiały mogą znajdować się również wśród dokumentów dotyczących wojny północnej. Jednak również ten zespół, z przyczyn wymienionych powyżej, nie został poddany penetracji. Jak widać z przedstawionej informacji, częściowa kwerenda wymaga kontynuacji w celu uzyskania możliwie kompletnej informacji o zbiorach planów i map Warszawy zgromadzonych w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w Petersburgu.

Istotnym ułatwieniem poszukiwań, na co warto zwrócić uwagę przy omawianiu zbiorów petersburskich, jest fakt opublikowania przez RBN w Internecie inwentarzy kartkowych obu wymienionych zbiorów kartograficznych. Ta forma udostępnienia informacji wydaje się o tyle cenna, że nie następuje w niej utrata informacji gromadzonych przez osoby opracowujące inwentarze, jaka często zachodzi podczas przepisywania danych inwentarzowych do współczesnych narzędzi informatycznych (np. baz danych). Mimo że wszelkie wyszukiwanie na skanowanych kartach jest utrudnione i często wymaga przejrzenia bardzo dużej liczby skanów, należy skierować do realizatorów tego rozwiązania słowa dużego uznania.

Konkretnym wynikiem przeprowadzonej kwerendy było wykonanie opisu części materiałów ze zbiorów RBN oraz wybór zestawu planów, które zostały pozyskane (w formie kopii cyfrowych) na potrzeby wspomnianej wyżej wystawy. Poniżej przedstawiono pozyskane plany Warszawy i okolic ze zbiorów RBN, jako pewną zamkniętą część przeprowadzonej kwerendy. Nie przedstawiono natomiast pozostałych opisanych tam materiałów, gdyż – jak wspomniano wyżej – poszukiwania nie zostały jeszcze zamknięte i powinny być kontynuowane.

SPROWADZONE Z RBN CYFROWE KOPIE MAP I PLANÓW WARSZAWY⁶

1. Prace Korpusu Inżynierów wojskowych

Wśród planów Warszawy wybranych ze zbiorów Rosyjskiej Biblioteki Narodowej w Petersburgu znalazł się plan dobrze znany, opracowany przez jedną z dwóch służb realizujących prace kartograficzne w Królestwie Polskim doby konstytucyjnej – przez Korpus Inżynierów Wojskowych. Wybór tego planu należy traktować

⁶ Opisane cyfrowe kopie map i planów sprowadziło Warszawskie Przedsiębiorstwo Geodezyjne na podstawie wyników kwerendy przeprowadzonej przez Archiwum Państwowe m.st. Warszawy.

jako wybór materiału porównawczego do prowadzenia analiz tego i następnych wydań, różniącego się od egzemplarzy znajdujących się w polskich zbiorach. Omawiany plan należy do warszawskiej spuścizny Korpusu Inżynierów Wojskowych, jaką jest seria dziewięcioarkuszowych planów Warszawy w skalach 1:4800 i 1:4200, z których pierwszy został opracowany w 1822 roku na podstawie pomiarów z lat 1818–1819, ostatnie wydania zaś wykonane zostały już przez następców Korpusu. Ostatnia aktualizacja planu pochodzi z roku 1859.

Reprodukowany plan został wydany w technice litograficznej w skali 1:4800 w 1829 r. Na jego treść składa się zabudowa z rozróżnieniem na drewnianą i murowaną oraz ze wskazaniem stosunków własnościowych (zabudowa państwowa, wojskowa, kościelna i prywatna), sposoby użytkowania terenu, opisana sieć ulic i dróg. Rzeźbę terenu przedstawiono metodą kreskową. Niektóre egzemplarze wydanego planu, w tym pozyskany w formie kopii z RBN, były ręcznie kolorowane, stając się prawdziwymi dziełami sztuki kartograficznej. Warto zwrócić uwagę, że zastosowana do rozróżnienia zabudowy kolorystyka jest zwyczajowym standardem stosowanym na planach miast już w XVIII w. i niemal obowiązującym w europejskiej kartografii miejskiej przez cały wiek XIX. Zabudowę murowaną przedstawiono odcieniami różu, zabudowę drewnianą – odcieniami brązu lub koloru pomarańczowego. Znaczenie ważniejszych budynków oznaczano zwiększoną intensywnością koloru.

Przedstawiany plan, dzięki możliwości porównania z wcześniejszym planem z 1822 roku oraz kolejnymi wydaniem daje możliwość prześledzenia zmian przestrzeni Warszawy w okresie 40 lat, co jest rzadkością nawet we przy współczesnych opracowaniach kartograficznych. Porównanie z zachowanymi w polskich zbiorach egzemplarzami z 1829 roku pozwala m.in. na śledzenie i wykrycie pojawiających się błędów w rozróżnieniach obiektów.

Reprodukowany plan

Plan Miasta Stołecznego Warszawy wymierzony przez Officerów Korpusu Inżynierów Roku 1829. Wydany w 1829 r., skala 1:4800, 9 arkuszy 64 × 51 cm (w tym arkusz zbiorczy, brak 1 arkusza), litografia ręcznie kolorowana, sygn. K2 план 7/71 (8 ark.).

2. Mapy tematyczne działań wojennych i formacji wojskowych

Do opracowania części map z tej grupy, przedstawiających operacje wojskowe 1831 roku, wykorzystane zostały mapy drugiej służby zajmującej się kartowaniem obszarów Królestwa Polskiego – Kwatermistrzostwa Generalnego Wojska Polskiego. Była to mapa okolic Warszawy w skali 1:84 000 oraz drugie wydanie (z 1820 roku) mapy miasta i okolic w skali 1:21 000.

Przedstawiane mapy ataków, oblężeń i szturmów Warszawy są pod względem metodycznym typowymi opracowaniami militarnymi, na których przedstawiono

pozycje wojsk podczas działań wojennych. Warto zaznaczyć, że w głównych zbiorach planów Warszawy i jej okolic, takich jak Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, Archiwum Główne Akt Dawnych, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy oraz Biblioteka Narodowa w Warszawie, podobne opracowania nie występują.

Omawiane mapy działań wojennych są opracowaniami rękopiśmiennymi wykonanymi na drukowanym podkładzie. Pozycje wojsk polskich i rosyjskich zostały naniesione na opisane wyżej mapy topograficzne. Do oznaczenia wojskowej treści tematycznej zastosowano typowe oznaczenia w postaci jedno- lub dwubarwnych prostokątów odpowiadających pozycjom poszczególnych formacji wojskowych, strzałek obrazujących ruchy wojsk, a także barwnego rozróżnienia obiektów fortyfikacyjnych. Części prezentowanych map towarzyszą bogate opisy działań wojennych.

W grupie tej można wyodrębnić również mapę pól wojennych, bieleńskiego i powązkowskiego. Jest to mapa rozlokowania formacji wojskowych na obszarach sąsiadujących z Warszawą pól wojennych. Metodycznie jest ona zbliżona do opisanych już opracowań tej grupy, zasadniczą różnicą jest większa skala podkładu (1:8400) oraz zakres treści tematycznej i dodatkowy element, jakim jest liniowa sygnatura, za pomocą której oznaczono zasięg pól wojennych. Barwnemu przedstawieniu treści tematycznej towarzyszy również barwne wyróżnienie obszarów leśnych z sześcioma kolorami oznaczającymi wybrane rodzaje zbiorowisk. Nie zachowała się legenda mapy, zatem o ile treść wojskowa została, oprócz wyróżnienia barwnego, opisana, o tyle wspomniane zbiorowiska roślinne można identyfikować jedynie poprzez porównanie z legendami innych ówczesnych map topograficznych.

Reprodukowane plany i mapy:

- 1) **План главных движений войск действующей Армии в день сражения противу Польских мятежников под Селением Гроховым 13 февраля 1831 года.** Opracowana po 1831 r., skala 1:42 000, 1 arkusz 21 × 25 cm, litografia ręcznie kolorowana, sygn. K 2-Балт Р 2/89.
- 2) **План атаки и овладения приступом 1-го и 2-го линиями укреплений, предместьем города и городским валом, города Варшавы 25-го и 26-августа 1831-го года.** Opracowany po 1831 r., skala 1:21 000, 1 arkusz 66,5 × 90 cm, litografia ręcznie kolorowana, sygn. K 2-План 6/52.
- 3) **Планы штурма Варшавы 25-го и 26-го Августа 1831 года.** Opracowanie treści tematycznej po 1831r., skala 1:21 000 i 1:84 000, 5 arkuszy map i 10 stron legendy zatytułowanej *Изяснение знаков и краткое описание моментов действия Армии ввремя приступа 25го и 26го чисел Августа 1831 го года.*, litografia ręcznie kolorowana, sygn. K 2-Балт 9/146.

Wyszczególnienie arkuszy:

1. **План Движения Армии к г. Варшаве и расположение оной 24-го Августа на ночь**
 2. **План атаки и обладения приступом I-ю линиею укреплений сел. Воли 25-го Августа 1831-го Года.**
 3. **Клапан N 1-ой к плану атаки 25 Августа.**
 4. **План атаки и обладания приступом 2-ою линиею укреплений, предместем города и городским валом 26-го Августа 1831-го года.**
 5. **Клапан N 2-ой к плану атаки 25 Августа. Расположение войск на ночь с 25-го на 26-е Августа 1831-го года.**
- 4) **План военных полей Повонзковского и Белянского в 1/8400 снят инструментально въ 1853 исправлен глазомерно 1860 года.** Zdjęcie 1853, unacześnienie 1860, skala 1:8400, 1 ark. 104 × 92 cm, litografia ręcznie kolorowana, sygn.K 3-Балт P 5/490.

3. Mapy topograficzne

Kolejną grupę wybranych opracowań stanowią różnej proveniencji mapy topograficzne. W odróżnieniu od omówionych wyżej map, nie zostały one uzupełnione rękopiśmienną treścią tematyczną wyróżnioną na pierwszym poziomie czytania.

W grupie tej znajduje się seria map zatytułowanych *Карта окрестностей Варшавы снята инструментально [...] для маневров* [Mapa okolic Warszawy zdjęta przyrządami, do wykorzystania w manewrach], która obok wzmiankowanej serii planów Korpusu Inżynierów Wojskowych jest doskonałym materiałem do obserwacji zmienności przestrzeni okolic Warszawy. Jest to seria map obrazujących w skali 1:16 800 miasto wraz z rozległymi okolicami. Kolejne wydania mapy przypominają, mimo zastosowanej czterokrotnie mniejszej skali, plany Warszawy Korpusu Inżynierów Wojskowych. Te same lub podobne rozwiązania graficzne oraz niemal ta sama kolorystyka w wersji barwnej, ręcznie kolorowanej, każą upatrywać zbliżonego pochodzenia obu tych opracowań. Zakres treści odpowiada mapom topograficznym, przy czym uwagę zwraca duża szczegółowość obrazu kartograficznego. Topograficznie przedstawiono zabudowę poza miastem, natomiast wewnątrz miasta, na obszarach o większej gęstości zabudowy, zastosowano większą generalizację poprzez blokownię obszarów zabudowanych. Rzeźba terenu przedstawiona została w sposób typowy – metodą kreskową.

Skopiowane zostały trzy mapy, w tym jedna w wersji barwnej (ręcznie kolorowana) i jedna w formie niesklejonych odbitek litograficznych poszczególnych arkuszy. Mapy pochodzą z lat 1836, 1851 i 1860. Należy zwrócić uwagę, że w treści map widoczne są różnice, ewidentnie wskazujące na kolejne unacześnienia opracowań. Sprowadzone reprodukcje dobrze uzupełniają zachowane w polskich zbiorach egzemplarze omawianej mapy.

Do skopiowanych opracowań należy także mapa *Окрестности г. Варшавы* [Okolice Warszawy] w skali 1:42 000 wydana po 1854 roku. Wewnątrz miasta oznaczono na niej tereny zabudowane z wyróżnieniem ważniejszych obiektów, sieci ulic nie opisano. Inne elementy topografii terenu wewnątrz i poza miastem przedstawiono w sposób typowy dla map topograficznych. Rzeźbę terenu przedstawiono metodą kreskową. Barwnie wyróżniono zabudowę miejską, parki, ogrody i cmentarze, wsie, Wisłę i zbiorniki wody stojącej oraz lasy i łąki. Na zachowanych w zbiorach Biblioteki Narodowej w Petersburgu egzemplarzach, oznaczone są barwnie również pola wojenne bielańskie i mokotowskie. Oba petersburskie egzemplarze różnią się zasięgami pól wojennych oraz elementami treści tematycznej oznaczonej na obszarze pól wojennych.

Analiza prezentowanych planów pod względem treści pozwala na dopatrywanie się pewnego związku między nimi a mapą *Окрестности г. Варшавы* [Okolice Warszawy], opracowaną i wydaną w roku 1854 przez Zarząd Wojenno-Topograficznego Zdjęcia Planu Królestwa Polskiego w tej samej skali. Oprócz podobieństw w rysunku i treści mapy na uwagę zasługuje zastosowanie niemal identycznej czcionki do tytułu opracowania.

Sprowadzona została także cyfrowa kopia doskonale zachowanego, ręcznie kolorowanego egzemplarza znanej mapy zatytułowanej *Карта окрестностей Варшавы в 1/16800 долю снята инструментально в 1872 году топографами штаба варшавского военного округа под руководством Корпуса Военных Топографов поручника Кириченко исправлена в 1874 году* [Mapa okolic Warszawy zdjęta przyrządami w 1872 roku przez topografów Sztabu Warszawskiego Okręgu Wojskowego pod kierunkiem Korpusu Topografów Wojskowych porucznika Kiriczenko, wykonana w 1874 roku]. Jest to pierwsza z dwóch map opracowanych pod kierunkiem porucznika Korpusu Topografów Wojskowych Kiriczenki⁷. Druga mapa Kiriczenki to wydana rok później (1875) w tej samej skali *Карта Варшавского Участника*.

Obie mapy różni zarówno treść topograficzna jak i sposób przedstawienie rzeźby terenu. Na pierwszej mapie z roku 1874 (ze zbiorów RBN), rzeźbę terenu przedstawiono metodą kreskową, na wydanej rok później (ze zbiorów Archiwum Państwowego m.st. Warszawy) zastosowano rysunek poziomicowy. Stopień generalizacji obu map Kiriczenki jest dość zbliżony, choć starszą cechuje większa szczegółowość. Widać to przy prezentacji zabudowy, która została przedstawiona w formie bloków z wyróżnieniem zarysem wybranych ważniejszych obiektów, jednak na mapie późniejszej pominięto widoczne na planie z 1874 roku tereny zielone wewnątrz kwartałów ulic. Poza miastem dość szczegółowo przedstawiono zabudowę oraz inne elementy użytkowania terenu. Warto zwrócić także uwagę, że

⁷ A. Jankiewicz, P.E. Weszpiński, M. Witecki, *Atlas Historyczny Warszawy*, Warszawa 1999.

plan starszy cechuje zdecydowanie bardziej delikatny rysunek wszystkich elementów, zastosowanie cieńszych linii i bardziej subtelnych znaków topograficznych. Inną istotną różnicą między obiema mapami Kiriczenki jest również opuszczenie w roku 1875 przedstawienia sytuacji na obszarze Cytadeli.

Interesującą mapą okolic Warszawy jest także *Карта окрестностей Гогода Варшавы составленная для маневров в 1838 году в масштабе 2 вер: в Английском дюйме* [Mapa okolic Warszawy opracowana do wykorzystania w manewrach w 1838 r. ...] z 1838 r. w skali 1:84 000. Ogólna analiza tej mapy pozwala sądzić, że ma ona związek z mapą Kwatermistrzostwa Generalnego Wojska Polskiego z 1829 roku (*Мапа okolic Warszawy* w skali 1:84 000), wydanej w tej samej skali, orientacji oraz w bardzo zbliżonym zasięgu. Jest to kolejne opracowanie, które dzięki skali i zasięgowi może mieć znaczenie w analizie zmian topografii okolic Warszawy w jednej z dekad XIX wieku. Na mapie rozkolorowano lasy (4 kolory), łąki, pastwiska i grunty orne, tereny przyległe do wsi i miast z oznaczeniem obszarów parków; kolorem z podcieniowaniem oznaczono zabudowane kwartały Warszawy. Barwnie przedstawiono również Wisłę i zbiorniki wody stojące. Obwiedziono zasięg białeńskiego pola wojennego.

Skopiowane mapy:

- 1) **Карта окрестностей Варшавы снята инструментально в 1836, для маневров.** Zdjęcie 1836 r., skala 1:16 800, 1 arkusz 154 × 90cm, litografia ręcznie kolorowana, sygn. K 2-Балт P 6/90.
- 2) **Карта окрестностей Варшавы снята инструментально в 1836, исправлена в 1851 году.** Zdjęcie 1836 r., unacześnienie 1851 r., skala 1:16 800, 1 arkusz 153 × 91 cm, litografia, sygn. K 3-Балт P 6/196.
- 3) **Карта окрестностей Варшавы в 1/16 800 долю снята инструментально в 1836, исправлена в 1860 году. Carte des Environs de Varsovie au 16800-e.** Zdjęcie 1836 r., unacześnienie 1860r., skala 1:16 800, 6 arkuszy 54 × 54 cm, litografia, skala 1:16 800, sygn. K 3-Балт P 2/29.
- 4) **Окрестности г. Варшавы.** Wydana przed 1874 r., skala 1:42000, 1 arkusz 70 × 45 cm, litografia ręcznie kolorowana, sygn. K 3-Балт P 5/304.
- 5) **Окрестности г. Варшавы.** Wydana w 2 poł. XIX w., skala 1:42 000, 1 arkusz 68 × 44 cm, litografia ręcznie kolorowana, sygn. K 3-План 2/195.
- 6) **Карта окрестностей Варшавы в 1/16 800 долю снята инструментально в 1872 году топографами штаба варшавского военного округа под руководством Корпуса Военных Топографов поручника Кириченко исправлена в 1874 году.** Pomiar 1872, wydanie 1974, skala 1:16800, 1 arkusz 107 × 93cm, litografia ręcznie kolorowana, sygn. K 3-Балт P 6/299.
- 7) **Карта окрестностей Гогода Варшавы составленная для маневров в 1838 году в масштабе 2 вер: в Английском дюйме.** Opracowana w 1838

r., skala 1:42 000, 1 arkusz 51 × 47 cm, litografia ręcznie kolorowana, sygn. K 3-Балт Р 2/114.

4. Komercyjne i tematyczne plany miasta

Istotnym kryterium wyboru planów ze zbiorów RBN było kryterium wyjątkowości. Zaproponowane kryterium nie ogranicza się jedynie do planów najlepszych i najpiękniejszych, obejmuje również plany, które w istotny sposób wyróżniają się spośród pozostałych. Z takim przypadkiem mamy do czynienia przy planie zatytułowanym *План Варшавы* z 1886 roku w skali 1:12 600 wydany w Petersburskim Zakładzie Kartograficznym A. Mlina. Wyraźnie odróżnia się on od pozostałych planów Warszawy opracowywanych i wydawanych w polskich oficynach wydawniczych końca XIX wieku, takich jak oficyna Wierzbicki i Spółka oraz litografia Kasprzykiewicza. Cechuje go nietypowa dla polskich opracowań grafika. Na żadnym innym planie Warszawy nie widzimy podobnej kolorystyki, w tym mocno oliwkowego tła dla obszarów pozamiejskich. Interesującym rozwiązaniem jest cieniowanie brzegu Wisły, które powoduje wizualny efekt wypukłości, postępujący w miarę oddalania się od linii brzegowej. Stylistyka planu jest bardzo wyrazista i typowa dla wydawnictwa, które ją zastosowało. Znane są ówczesne plany Petersburga wydawnictwa A. Mlina, opracowane według tych samych założeń graficznych. Treść planu obejmuje ulice z nazwami, obszary zabudowane z wyróżnionymi ważniejszymi budynkami, parki, cmentarze, wody a także linie tramwajów konnych. Do opracowania planu wykorzystano prawdopodobnie jeden z planów Warszawy wydanych w litografii F. Kasprzykiewicza, na co wskazuje m.in. jego zasięg i treść.

Innym opracowaniem ze zbiorów RBN wyjątkowym, mimo bardzo daleko posuniętej generalizacji i szczególnie prymitywnej, monochromatycznej grafiki, jest *План гор. Варшавы* [Plan m. Warszawy] z roku 1915, będący specyficzną formą kartki pocztowej. Na jego treść składa się sieć ulic Warszawy wzbogacona o oznaczenia komisariatów policji. Na planie oprócz wymienionych obiektów oznaczono wybrane elementy hydrograficzne oraz fragmenty skarpy wiślanej, cmentarze, kolejowy Dworzec Gdański i Piotrogradzki, linie kolejowe oraz zabudowę szpitala na Czystem i część baraków powązkowskiego pola wojennego. Plan jest opracowany w orientacji zbliżonej do zachodniej. Na rewersie planu miasta znajduje się wykaz linii tramwajowych oraz tylna część karty pocztowej z miejscem na tekst i adres odbiorcy.

Trzecim „cywilnym” planem wybranym ze zbiorów petersburskich jest plan zatytułowany *Образ układu warstw геологических грунта Варшавы между 7мą а 8мą stopą ниже poziomu брукów уложилъ według результатов wierceń dokonanych przez Magistrat Miasta Варшавы в року 1876 др Александр М. Weinberg* z 1877 roku w skali 1:17 000. Jest on jednym z pierwszych tematycznych planów Warsza-

wy, wydany na podkładzie znanego i bardzo popularnego planu Warszawy z litografii Feliksa Juliana Kasprzykiewicza. Barwnymi powierzchniami oznaczono na nim 5 wyróżnień utworów geologicznych, a sygnaturami 130 punktów, najprawdopodobniej miejsc przeprowadzonych wierceń.

W warstwie podkładowej zorientowanego na północ planu widoczna jest sieć ulic z nazwami i zarysy ważniejszych budynków. Istotną cechą podkładu, rzadką na wcześniejszych planach, jest wrysowana i opisana siatka kwadratów ułatwiająca korzystanie z planu.

Na planie umieszczono, co było charakterystyczne dla ówczesnych opracowań kartograficznych, adnotację o dopuszczeniu przez cenzurę (Dopuszczono przez Cenzurę. Warszawa, 28 kwietnia 1877 r.).

Reprodukowane plany:

- 1) **План Варшавы.** Wydany w 1886 r., skala 1:12 600, wydawca: Zakład Kartograficzny A. Mlina, Sankt Petersburg, 1 arkusz 71 × 54 cm wykonany w litografii barwnej, sygn. K 3-План 2/434.
- 2) **План гор. Варшавы.** Wydany w 1915 r., opracował Ch.B.T – Warszawa, wydawca: Typografia „Gloria”, 1 arkusz 15 × 19 cm, litografia, sygn. K 3-План 1/218.
- 3) **Obraz układu warstw geologicznych gruntu Warszawy między 7mą a 8mą stopą niżej poziomu bruków ułożył według rezultatów wierceń dokonanych przez Magistrat Miasta Warszawy w roku 1876 dr Aleksander M. Weinberg.** Opracowany w 1876 r., wydany w 1877 r., opracował A.M. Weinberg, skala 1:16 800, 1 arkusz 46 × 59 cm, litografia barwna, sygn. K 3-???? 2/157.

WNIOSKI

W zbiorach rosyjskich znajdują się plany i mapy Warszawy cenne pod względem unikatowości, kompletności (razem ze zbiorami polskimi) i stanu zachowania. Przedstawione wyżej opracowania wybrane pod kątem przygotowania wystawy dawnych map i planów Warszawy są jedynie częścią zgromadzonych tam zbiorów. Potrzebne jest gromadzenie informacji o miejscach przechowywania planów Warszawy oraz, przy obecnych możliwościach technicznych, gromadzenie ich kopii cyfrowych w jednym miejscu. Stąd także prace nad zbiorami planów Warszawy w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w Petersburgu powinny być kontynuowane w zakresie ich inwentaryzacji, opracowania i kopiowania wyjątkowych egzemplarzy. Zatem kolejnym etapem podjętych prac będzie przygotowanie zestawienia wszystkich przejranych w trakcie kwerendy opracowań, a w dalszym etapie kontynuacja prac badawczych w Bibliotece i opublikowanie kompletnego katalogu planów Warszawy ze zbiorów RBN.